

Blaskó Béla

ANTIK JOGEMLÉKEK

Docendo discimus.

Örömmel vettem azt a megtisztelő felkérést, hogy a Polt Péter tanár úr 70. életének betöltése alkalmából megjelenő jubileumi kötetben írásommal helyet kaphatok. Így magam is csatlakozhatok ama tudományos-szakmai közösséghez, amely ilyen módon is hozzájárul a Jubiláns köszöntéséhez, továbbá részese lehetek annak, hogy a Tanár úr iránti nagyrabecsülésemet e tanulmány közlésével is kifejezhessem. Ez utóbbi érzésem több forrásból táplálkozik, amelyekből most csak kettőt emelek ki. Egyrészt Polt Pétert – több évtizede – honi büntetőjogtudományunk élvonalbeli képviselőjeként tarthatjuk számon. Másrészt – engedtessek meg egy személyesebb jellegű megjegyzés – köszönettel tartozom a Jubilánsnak, mert több évtizedig irányított tanszékem vezetését tőlem átvéve (természetesen a kor elvárásainak megfelelő irányokat kijelölve) – nyugodt, inspiráló oktatói-alkotói munkahelyi légkört biztosítva – jelenleg is az NKE RTK Büntetőjogi Tanszékének az élén áll, ahol professor emeritusként magam is végzem oktatói munkámat.

A legkorábbi időkől való fa- és kőszlopba, ércablákba véssett „jogi feljegyzések”, az ősi vagy primitív „törvénykönyvek”, írásba foglalt szokásjogi gyűjtemények sorából – jelen munka terjedelmi korlátaira tekintettel – keletkezésük sorrendjében ismertetek néhányat. Az elemzés – a teljességre törekvés nélkül – formai és tartalmi részletek összegzésére terjed ki.

A GILGAMES-EPOSZ

A Gilgames-eposz az ókori keleti költészet legismertebb, legnagyobb hatása – és talán legfontosabb – mitológiai eposza, amelyet nemsokára követtek az antik

világ első „híres ítéletgyűjteményei”.¹ A névadó a Kr. e. 28. és 27. század fordulóján élt Gilgames, Uruk dél-mezopotámiai városállam uralkodója volt. Az eposznak – amely a Kr. e. 600–500-as évekre a világ egyik legrégebbi, az emberi civilizáció „bölcsőjének”, a mezopotámiai mitológiának alapvető műve lett – napjainkban öt változata ismert, köztük a hettita, az újasszír és az újbabiloni, amelyeket Gilgames személye köt össze. A mű lényegét tekintve nem történet, hanem a világ értelmezése, a társadalmi tudat megjelenítője.² Megfogalmazódik benne, hogy: „Aki bűnös, viselje bűnét! Aki vétkezik, bűnhődjék érte!”³

A Kr. e. 2. évezred elejéről származó további jogemlékek már az írásos, szokásjogi gyűjtemények korai létéről tanúskodva szigorú büntetéseket tartalmaznak a szokások megsértőivel szemben.

LIPIT-IST(H)AR KÓDEXE

Az „első” faoszlopon, ékírással megörökített írásos jogemléket Lipit-Istar (valószínűleg Kr. e. 1870–1860), Sumer és az akkád állam (Alsó-Mezopotámia) uralkodójának felszínre került, rendkívül töredékes szokásjogi gyűjteménye⁴ tartalmazza. Teljes tartalma ugyan máig ismeretlen, azonban a megfejtett szöveg arra utal, hogy a korai társadalmi-gazdasági viszonyokat átfogóan szabályozó „isteni eredetű” törvényről van szó. A törvény – a házassági, családi és öröklési szabályok mellett – már kezdetleges büntetőjogi előírásokat is tartalmaz. Így rendelkezik lázadásról, lopásról, betörésről, erőszakosságról, hamisításról, rongálásról és a felelősségre vonásról. Végezetül az oszlopra véselt királyi összegezés a következőket tartalmazza:

„Utu igaz szavára megtartottam az igazi törvényt Sumer és Akkád országával, Én, Lipit-Istar, Enlil fia, Enlil kinyilatkoztatására az ellenségeskedést, a lázadást megszüntettem: [...] az erőszakosság tilalmát vezettem be; a jót és az igazságot felragyogtattam; [...] Midőn Sumer és Akkád számára jogrendet teremtettem, ezt az oszlopot állítottam fel.”

¹ KOMORÓCZY 1986: 259.

² *Gilgames* 2004: 79.

³ *Gilgames* 2004: XI. tábla, 66.

⁴ HAJDÚ–HORVÁTH–NAGY 1970: 64.

Az oszlopot és feliratát tiszteletben tartókat megáldotta, az azzal „rosszat cselekvőket”, az oszlop megrongálóit, a talapzat kicserélőjét, a felirat kikaparóját, saját neve ráíróját, részletesen felsorolt átkokkal fenyegette meg: „legyen az akár király, [...] akár pap.”⁵

A töredékes szokásjogi gyűjtemény utalásai azonban azt erősítik meg, hogy nem ez a jogforrás az első írásos jogemlék, amelytől az ősi jog, a szokásjog eredetét számítani kellene. A föld mélye, az ősi romok még további, az emberiség fejlődésének régmúltjára vonatkozó jogemlékeket takarhatnak és tartogathatnak a jövő számára.⁶

HAMMURAPI „TÖRVÉNYKÖNYVE”

Az antik világ ismert jogforrásai közül – jelentőségénél, közel teljes tartalmánál, rendszerénél fogva – kiemelkedik a fejlett rabszolgatartó állam jogát tükröző óbabiloni szokásjogi törvénygyűjtemény: Hammurapi „törvénykönyve”, avagy a Hammurapi-sztélé.

A 19. század végén az iráni Szuszában végzett régészeti feltárások során cseréptöredékek kerültek a felszínre. Az egyik tudós, ismerve az ékírást, a töredékek tartalmát megfejtve megállapította, hogy egy ókori törvény részletei kerültek a felszínre.⁷ Az ásatások további menetében egy diorit oszlopot találtak, amely felmérhetetlen történelmi jelentőségű régészeti leletnek bizonyult: a Kr. e. 18. század derekán az egész Mezopotámiát s Elő-Ázsia jelentős részét is uralma alatt egyesítő Hammurapi (valószínűleg Kr. e. 1728–1686 vagy Kr. e. 1792–1750) király szokásjogi törvényeit tartalmazta. Kiderült, hogy a cseréptöredékek szövege nem más, mint a király törvényei korábbi másolatának részletei.

A törvénykönyvet tartalmazó dioritoszlopot a törvényekre hivatkozó cseréptöredékek felszínre kerülését követően az 1897–1899. évi ásatások során a Jacques de Morgan és Jean-Vincent Scheil által vezetett francia tudományos régészeti expedíció tagjai három darabban Szuszában, a perzsa birodalom egykori fő-

⁵ Lipit-Istar törvénykönyve 1970: 65–72.

⁶ Jelen dolgozatban nem térhettem ki a – vélhetően – legrégebbi, Mezopotámiából származó, sumer nyelven táblákra írt Ur-Nammu király Kr. e. 2100–2050 közöttre tehető törvénykönyvére. Rendelkezéseiből lásd például: aki kiüti egy másik ember fogát, két ezüst sékelt fizessen. Aki gyilkosságot vagy rablást követ el, meg kell ölni.

⁷ MELTZL 1911: 55–56.

városában találták meg, ahová a hódító perzsák győzelmi jelvényként hurcolhatták Babilonból.⁸ Pontos fordítását először Hugo Winckler közölte 1902-ben.

A törvényalkotó neve a szakirodalomban különbözőképpen átírva fordul elő:⁹ Chammurabi,¹⁰ Hammurabi, Hammurapi. A magam részéről alapul fogadom el ez utóbbi írt eredeti névhasználatot, nem zárva ki azonban – hivatkozásoknál – a Hammurabi nevet sem. A törvénykönyv szövege

„egy phallus formára faragott 2,25 m. magas, fent 1,65, lent 1,95 m. kerületű diorit kőre van vésve. A kő felső, tompa csúcsban végződő része dombor reliefet tartalmaz, mely Hammurabit ábrázolja, amint a Napisten (Samas) előtt állva imádkozik. A dombormű magassága 0,65 m. Az oszlopot véges végig a törvénykönyv párhuzamos félköröket képező, övekbe beosztott ékírással szövege borítja. Az egyes övek, illetve oszlopok függőleges vonalakkal sorokra vannak osztva, melyek chinai módra felülről lefelé haladó írásjelekkel teleírva a törvénykönyv szövegét tartalmazzák. A szobor előrésze, mely a dombormű alá esik, eredetileg 23 ilyen félkört alkotó övet, illetve oszlopot tartalmazott, ezekből az alsó hetet az az elámita hódító, ki a szobrot Babylóniából elhurcoltatta, kivakartatta, úgy, hogy a törvénykönyv szövege a homlokzaton levő felirat XVI. oszlopával ér véget. A törvénykönyv szövegének folytatása az oszlop hátulján kezdődik és 28, átlag jó karban megmaradt oszlopból áll. [...] Az oszlop maga a felirat végszavának a tanúsága szerint, eredetileg a Napisten »Samss sippar-i É-barra« nevű templomában volt felállítva.”¹¹

A törvénykönyv megsemmisített szakaszainak kiegészítése más, fennmaradt hiteles források, másolatok alapján vált lehetségessé.

A törvénykönyvet tartalmazó oszlop és a szuszai cseréptöredékek a párizsi Louvre birtokában vannak. A British Museum a törvénykönyv 12 különböző másolatának töredékeit őrzi. „A berlini múzeum a törvénykönyv két új-babyloni másolatának töredékei [...] felett rendelkezik.”¹²

Hammurapi törvénykönyvének elő-, illetve utószavában hatalmának és bölcsességének isteni eredetet tulajdonít. A törvény bevezetőjében „pásztorság”-át

⁸ ILLÉS 1933: 24.

⁹ KMOSKÓ 1911: 39.

¹⁰ MELTZL 1911: 42.

¹¹ KMOSKÓ 1911: 9–11.

¹² KMOSKÓ 1911: 11.

Marduk istentől származtatja és királlyá való „szóltatását” párhuzamba állítja Marduk felemelésével az isteni főhatalomra, Báb-ili (Babülön) nevének kiejtésével, azaz dicsősége létrejöttével.¹³

Hammurapi törvénykönyve a korai társadalmi élet szinte valamennyi fontos területének szabályaira kiterjed, s az Óbabiloni Birodalom rabszolgatartó társadalmának bonyolult jogéletét és a sumer–akkád jog hatása alatt kialakult, fejlett rabszolgatartó társadalom jogintézményeit foglalja magában. A törvénykönyv az ókori Kelet legjelentősebb, legnagyobb hatású jogalkotása. A törvénykönyvben rögzített jogelvek, közöttük a büntetőjogiak is a babiloni jog, az ókori Kelet jogfejlődésének előrehaladt, korát messze megelőző szakaszát képviselik. Az ósumer bírósági döntésekkel szemben a törvénykönyv már világosabban foglalta össze a rabszolgatartó társadalom jogviszonyait. Az egyenlőtlen fejlődés következtében a keleti jog egyes elemei egy évezreddel később sem jutottak erre a szintre.¹⁴

A törvénykönyv tartalma, utalásai és kifejezései azt mutatják, hogy „már maga a babiloni jog sem volt eredeti, hanem egy régebbinek, a sumírnak folytatása”.¹⁵ Kmoskó Mihály a feldolgozott 19–20. századfordulói külföldi szakirodalom alapján egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy a törvénykönyv „legnagyobb részben a már meglévő jogszokások kodifikációja. Sőt az sincs kizárva, hogy már negyedik előde, Sumula-el léptetett életbe valami kódex-félét, legalább egy régi nippuri okmány szavai után ítélve.”¹⁶

A joggyűjtemény, amely az ókori Kelet korábbiakban kialakult ismert, sumer–akkád szokásjogi tételeinek értelmezését adja, és az egységes joggyakorlat kialakítását szolgálja, egy, a birodalommá nőtt Babilóniában magasan fejlett rabszolgatartó társadalom állam- és jogrendjét és annak védelmét tükrözi. Középpontjában az uralkodó, az egyház, az arisztokrácia, a kereskedők, uzsorások vagyoni jogi viszonyainak a védelme áll.

Az ósumer bírósági döntéseket tartalmazó joggyűjteményekkel szemben e törvénykönyv már szerkezetileg is áttekinthető, összefüggő rendszerben foglalta össze az óbabiloni fejlett rabszolgatartó társadalom jogi viszonyait.

A 282 szakaszból álló törvénykönyv jogi rendszere Kohler rekonstrukciójában a következő:¹⁷

¹³ KOMORÓCZY 1986: 259.

¹⁴ HAJDÚ–HORVÁTH–NAGY 1970: 5–6.

¹⁵ ILLÉS 1933: 21.

¹⁶ KMO SKÓ 1911: 15.

¹⁷ KOHLER–UNGNAD 1909: 67.

„1. Perjog (1–5. §§-ok). 2. A tulajdon védelme (6–25. §§). 3. Hűbérjog és hűbérkötelezettség (26–41. §§). 4. Mezőgazdaság és állattenyésztés (42–88. §§). 5. Kereskedelem és a kötelezés viszonyai (100–126. §§). 6. Házasság, a nő joga, a törvényes és a törvénytelen gyermek jogi viszonya (127–177. §§). 7. Az egyházi nők és a szolganők (178–184. §§). 8. Örökbefogadás (185–193. §§). 9. Büntetőjog (194–233. §§). 10. Hajózás (234–240. §§). 11. A bérlet és szolgálat viszonyai (241–282. §§).”

Meltzl megalapozott megjegyzése szerint Kohler „rendszere és szövegezése helyenként túl modernül ütött ki”.¹⁸ Az eredeti törvényben ugyanis címfeliratoknak semmi nyoma.

A törvénykönyv tartalmát és szerkezetét tekintve vegyes jellegű, szokásjogi törvénygyűjtemény. A törvénykönyv szerkezetileg egymáshoz kapcsolódó viszonyokat több, egymást követő szakaszba vett fel. Összefüggő szabályokat tartalmaz a bírászkodás, a tulajdon, a házasság, a család és az örökösödési viszonyok rendezésében. Részletes szabályozását adja a személy elleni bűncselekményeknek. A törvény még a büntetőjogi és a magánjogi viszonyokat nem választotta szét, az egyes szakaszokban a büntető és a magánjogi rendelkezések gyakran együttesen fordulnak elő. A törvénykönyv a részletes szabályokat tartalmazó szakaszokban nem vegyíti össze a vallási és a jogi normákat.¹⁹

Hammurapi törvényei már a büntetőjogi viszonyok részletes szabályozását adják. A gyűjtemény mintegy egyharmada tartalmaz büntetőjogi (anyagi és eljárásjogi) szabályokat, tényállásokat – részben magánjogi rendelkezésekkel együttesen.

A törvénykönyv fejlettebb bűnfelelősségi elveket tükröz, mint a korban jóval később napvilágot látott valamennyi szokásjogi gyűjtemény. A törvénykönyv az óbabilóniai büntetőjogi viszonyoknak a talió (194–214. §§) és részben – a nem szabadok és rabszolgák cselekményei esetén – a megváltás elve szerinti tételes szabályozását adja. Benne az ősi nemzetségi-törzsi viszonyokra utaló vérbosszú már teljesen ismeretlen. A törvényre a kegyetlen büntetésfajták, különösen a halálbüntetés, a testcsonkítás, a korbácsolás nagy gyakorisággal történő alkalmazásának az előírása a jellemző. A kegyetlen, a talió lényegéből eredő büntetésnem alkalmazásának törvényi előírása a korra jellemző. Halálbüntetéssel rendeli sújtani nemcsak az „isten és a palota” tulajdonának

¹⁸ MELTZL 1911: 48–49.

¹⁹ HAJDÚ–HORVÁTH–NAGY 1970: 5–8.

ellopását és az orgazdát (6. §), hanem még más rabszolgájának, igavonó állatának vagy bármilyen javainak eltulajdonítását (7. §), sőt a palota rabszolgájának vagy rabszolganőjének a városkapun történt kivezetését (15. §), továbbá a szökött rabszolga rejtegetőjét (16. és 19. §§) is.

A babiloni törvénykönyv a talió korszakának jogát tükrözi.

„Ama korszak jogát, mely a jogtörténet tanítása szerint az ősrégi magánbosszú korszakát váltotta fel. [...] A talio vagy forbat, melyet ez az érdekes törvénykönyv szakaszaiban csak úgy kilövell, a kialakuló jogérzetnek egyik jellemző nyilvánulása. Azon alapszik, hogy a szenvedett jogsérelmet ugyanazon módon kell megtorolni. [...] A talionak természetesen a büntetőjogban van a helye. [...] Igaz, hogy a talio elsősorban processualis ismérv. De a per az, a mely valamely jogi korszaknak tulajdonképpeni jellegét meghatározza [...] A per az a tér, hol valamely népnek jogkiegyenlítő érzéke láthatóvá válik. A Hammurabi törvénykönyv jogi és kulturtörténelmi megítélésének mindenekelőtt a talioszempontból kellett volna megtörténnie. Hiszen a talio-korszaknak nagyon megfelel a növétele: a polygámia, a bíraskodás egyházas szervezete, az ordália stb. Babyloniában csak a forgalom írásbelisége látszik némiképp ellentmondani. De ennek Babylonban bizonyára megvolt a maga speciális oka. A babyloni kultúra tudvalevőleg a sumir kultúra romjain, vagy inkább gazdag tárházán épült fel. [...] a sumir befolyás jogi és törvénytechnikai téren is éreztette hatását. [...] Különben, ha a talio sűrű alkalmazása kegyetlen szint is kölcsönöz a babyloni jognak, mégis elismeréssel említendő, hogy Hammurabi törvénykönyve a vétességi fokozatokra (dolus, culpa stb.) nagy súlyt fektet: szóval azokat ismeri és tudatosan alkalmazza.”²⁰

A törvénykönyv az ókori Keleten meghatározta a jogfejlődést, és ha történelmi okok miatt ez a jogfejlődés meg is szakadt, jogemlékei a késői utókor számára változatlanul jelentősek maradtak, s mintegy 2000 éven át a szomszédos népelemek jogalkotása és jogalkalmazása alapjává váltak. Történeti, tudománytörténeti, jog- és büntetőjog-történeti forrásértéke elévülhetetlen. A törvénykönyv olyan jogi kultúra továbbítására volt képes, amely a modern jogi historizmus, valamint az állam- és jogtörténet szempontjából máig kiemelkedő jelentőségű. A jogkönyv tartalmával, világos, szabatos tényállásfogalmaival, fejlett jogelveivel sok,

²⁰ MELTZL 1911: 56–59.

később alakult állam számára is mintául, sőt alapul szolgált. Horváth Pál külön is kiemeli, hogy a törvénykönyv tartalmából, rendelkezéseiből egyenesen arra a megalapozott következtetésre lehet jutni, hogy a babiloni jog a görög–római jog közvetlen előzményeihez tartozik.²¹

A Hammurapi törvénykönyvében foglalt bűnfelelősségi elvek és a büntetőjogi rendelkezések részletes feldolgozása további mélyebb, önálló elemzést követelne, ami meghaladja e tanulmány terjedelmi kereteit.

A Kr. e. 16–11. századi közép-babilóniai–asszír rabszolgatartó jog a babiloni jog alapján, lényegében annak „honosításával” indult fejlődésnek. A Kr. e. 14–13. században keletkezett asszír törvénygyűjtemények a föld magántulajdoni továbbfejlesztésén túl csak az ismert szokásjogot egyesítették és egészítették ki a társadalmi-gazdasági fejlődés követelményeinek megfelelően. E törvények a korai rabszolgatartó társadalom kegyetlen büntetőjogi normáit tartalmazzák. Önálló jogfejlődés forrásává nem váltak.²²

Az óbabiloni jog hatására keletkezett és két különböző kor joganyagát összefoglaló hettita jogfejlődés a tulajdonviszonyok részletes szabályozását adta. Törvényeik büntették a szolgák engedetlenségét és a szabadoknak a rabszolgákkal történő házasságát. A hettita törvények korai gyűjteményeiben még megtalálhatók a nyomai a patriarchális családkötelek által kialakított közösségi viszonyoknak és a csoportok között keletkezett sérelmek vérbosszú útján történő rendezésének.

Megállapítható, hogy az e tanulmányban eddig – röviden – tárgyalt néhány antik jogemlék, különösen Hammurapi törvénykönyve közvetlenül hatott az asszír és a hettita jogfejlődésre, de az utókorra is hatással voltak jogi és kultúr-történeti értékei.

AZ ÓKORI EGYIPTOM

A tárgyi emlékek és a forrásanyagokat tartalmazó papirusztekercsek pusztulása következtében kevés korai ismerettel rendelkezünk. A fennmaradt emlékek azt erősítik meg, hogy már a Kr. e. 8. század előtt írásos szokásjogi gyűjteményekben szabályozták a jogviszonyokat. Az első ókori egyiptomi hiteles jogforrás, Bokkhórisz király nyolckötetes szokásjogi törvénykönyve a Kr. e. 8. században

²¹ HORVÁTH 2003: 44.

²² HORVÁTH 2003: 45–46.

keletkezett. A törvénykönyvben a király összegyűjtötte a joggyakorlatban keletkezett joganyagot is, a fáraói törvényekkel pedig új szabályokat is életbe léptetett. A büntető-jogtörténeti előzmények szempontjából kiemelhető, hogy enyhítette a testcsonkító, testi büntetések mértékét, és lehetővé tette a halálbüntetés átváltoztatását életfogytig tartó szolgaságra. Jelentős újítása volt, hogy megtiltotta az adósok rabszolgaságba vetését.

AZ ÓKORI KÍNA

Kína rabszolgatartó államáról és jogának a fejlődéséről szintén kevés forrás maradt fenn. Legkorábbi ismert jogforrás a Kr. e. 11. századi Csou-korszak szokásjogi rendelkezéseinek összefoglalása. A joggyűjtemény a rabszolgatartó állam büntetőjogi rendelkezéseinek a foglalata. Jellemzője a „megelőzést, elrettentést szolgáló” kegyetlen megtorlás, a halál- és testcsonkító büntetések nagy gyakoriságú alkalmazásának az előírása. Az ókori Kína jogfejlődése közel 3000 évre történelmi okok (elszigeteltség, elzárkózás) következtében ezen a szinten rekedt meg.

ÓSZÖVETSÉGI KÖNYVEK

A Kr. e. 14. század és az időszámítás kezdete között keletkezett isteni kinyilatkoztatásként tisztelt és Mózesnek átadott törvények, amelyek az Ótestamentum egy részét képezik, jelentőségükben az óbabiloni jog nagyhatású törvénygyűjteményével vethetők össze. A törvénykönyv születése Júda államának felemelkedésével volt összefüggésben, s a központosítást szolgáló vallási reformokon alapult.²³ Horváth Pál álláspontja szerint a törvények „megtalálásának” tulajdonították a későbbi Jósias király (Júda) törvénykönyvét (Kr. e. 622). A törvényről Mózes II. könyve 34. része 1. versében a tízparancsolat új tábláiról, és a szövetség megújításáról a következőket írja: „És monda az Úr Mózesnek: Vágj két kőtáblát, hasonlókat az előbbiekhöz, hogy írjam fel azokra azokat a szavakat, a melyek az előbbi táblákon voltak, a melyeket széttörtél.”²⁴ A 28. vers szerint az Úr 40 nap és 40 éjjel felírta a táblákra a szövetség szavait és a tízparancsolatot.

²³ HORVÁTH 2003: 46.

²⁴ A bibliai idézetek Károli Gáspár revideált fordításából származnak 1908-ból.

A tízparancsolat tehát két kőtáblára került, mert két részből áll.²⁵

„Az első öt ige Istenhez fűződő kötelességeinkről szól. Ezek egyfajta önbecsülést adnak az embernek: érezze magát szabadnak, ne boruljon le mások, idegen istenek és az emberek előtt, munkájának legyen célja és értelme, hetenként pihenjen meg, kapcsolódjék ki a mindennapi robotból, és tisztelje Istent, a saját múltját.

A második öt ige embertársainkkal szembeni kötelességeinket fogalmazza meg, s ezen belül elsősorban az emberi életnek, az ember méltóságának és vagyonának védelméről szól. »Ne tegyünk felebarátainkkal szemben olyasmit, amit maguknak sem kívánnának.«”

A tízparancsolatot Mózes II. könyve 20. része és V. könyve 5. része tartalmazza. Az V. könyv 5. része 3–17. versét – kissé eltérő szóhasználattal – idézve a tízparancsolat büntetőjogi szempontból különösen jelentős. Így a tízparancsolat valamennyi elemét ismertetve a következőket szükséges kiemelni mint olyanokat, amelyek később alapjává váltak büntetőjogi elveknek, büntetési tételeknek és szankcióknak is.

„Ne legyenek néked idegen isteneid én előtttem.

Ne csinálj magadnak faragott képet. Ne imádd és ne tiszteld azokat.

Az Úrnak a te Istenednek nevét hiába fel ne vedd.

Megemlékezzél a szombat napról, hogy megszenteljed azt. Hat napon át munkálkodjál és végezz minden dolgodat, de a hetedik nap az Úrnak a te Istenednek szombatja: semmi dolgot ne tégy azon se magad, se fiad, se leányod, se szolgálád, se szolgálóleányod, se barmod, se jövevényed, aki a te kapuidon belül van.

Tiszteld atyádat és anyádat, hogy hosszú ideig élj azon a földön, a melyet az Úr a te Istened ad tenéked.

Ne ölj.

Ne paráználkodjál.

Ne lopj.

Ne tégy a te felebarátod ellen hamis tanúbizonyságot.

Ne kívánd a tele felebarátodnak házát, feleségét, se szolgálóját, se szolgálólányát, se ökrét, se szamarát, és semmit, a mi a te felebarátodé.”

²⁵ RAJ 2003: 55–56.

A tízparancsolatban, illetve Mózes II. könyve 21–23. részében, a polgári törvényekről szóló versekben, továbbá III. könyve 19–24. részében már egész rendszerét összefoglalták a társadalom tagjaira veszélyt jelentő magatartásoknak, együttes magán- és büntetőjogi rendelkezéseknek, valamint a bűnfelelősségi elveknek.

Az ószövetségi könyvek lényegében a történeti, társadalmi fejlődés különböző szakaszaiban keletkezett szokásjogi törvények gyűjteményét képezik. A mózesi törvények (II. könyve 21–22. része, III. könyve 19–24. része) már az élet, a testi épség, a javak (csalás, rablás, zsarolás), az isten, az egyház elleni és a vallási bűncselekmények (istenkáromlás, varázslás, idegen istennek áldozás, bálványimádás, ígész, jövendőmondás stb.), továbbá a bírák és a fejedelem elleni támadások, valamint a rágalmazás és hamis tanúzás, a fajtalanítás, a paráznaság, a szodómia, a vérfertőzés, a házasságtörés stb. rendkívül szigorú büntetéssel fenyegetett eseteit fogalmazzák meg. Egyes élet és testi épség elleni bűncselekmények viszonylatában (Mózes II. könyve 21. része 13–14. és 18–19. verse) már különbséget tesz a szándék intenzitásfoka, a szándékosság és a véletlen elkövetés büntetőjogi következményei között.

Az ószövetségi könyvekre a kegyetlen, elrettentő büntetésnek (Mózes II. könyve 25. része 15–17. §§-ok), a halál és testcsonkító büntetések alkalmazásának az előírása jellemző. A büntetési elvek tekintetében – hasonlóan Hammurapi törvényeihez – a talió tekinthető uralkodónak (Mózes II. könyve 21. rész 12., 23–27. és 29. verse), bár kivételként még a vérbosszúra (Mózes II. könyve 21. rész 14. verse) is van utalás a szándékos emberölés esetén, ugyanakkor már megjelenik a megváltás (Mózes II. könyve 21. rész 18–19., 21–22. és 30. verse) is a bibliai rendelkezések között.

Az ószövetségi könyvekben még nem különülnek el – érthetően – a magán- és büntetőjogi normák.

Mózes (III. könyve 28. része 17–21. verse) a talió elvének következetes alkalmazását előírva kiemeli: ha valaki embert üt agyon, halállal lakoljon; ha valaki sérelmet ejt felebarátján, amint ő cselekedett, vele is úgy cselekedjenek; törést törésért, szemet szemért, fogat fogért; amilyen sérelmet ő ejtett másra, olyan ejtessék rajta is; aki barmot üt agyon, fizesse meg azt, de aki embert üt agyon, halállal lakoljon.

Mózes II. könyvének 21. része, továbbá III. könyvének 19–21. és 24. része az elkövethető bűncselekmények szinte teljes skáláját felöleli.

Mózes II. könyvének a külső dolgokról való polgári törvényekről szóló 21. része 28–29. és 31–32. verse rendelkezik az állatok által okozott emberi életvesztés

következményeiről. A talióelvet tükröző bibliai rendelkezések szerint, ha egy ökör férfit vagy asszonyt, fiút vagy lányt halálra öklelt, úgy az ökröt meg kellett kövezni, húsát pedig nem volt szabad elfogyasztani, az ökör urát azonban ártatlannak kellett tekinteni. Ha viszont az ökör korábban is öklelős volt, és annak őrzéséért urát már előzőleg is megintették, ő ennek ellenére nem gondoskodott az állat megfelelő őrzéséről, s emiatt következett be haláleset, úgy nemcsak az állatot kövezték agyon, hanem urának is halállal kellett lakolnia. Ha viszont szolgát öklelt fel az ökör, vagy szolgálót, azok urának kellett 30 ezüst siklust fizetni, az ökröt pedig agyonkövezni.

Az ószövetségi könyvek lényegében Izrael népeinek egész jogfejlődését tükrözik. Illés József külön is kiemeli, hogy

„a zsidóság az egyetlen nép, amelynek jogfejlődését írott emlékek egybefüggő sorozata a legprimitívebb kortól, úgyszólván máig megőrizte. A Biblia ó-szövetségi részében feltalálható a zsidó nép jogállapota egészen a babylóni fogságig, attól az időtől kezdve, mikor, mint nomád törzs vándorolt ki Egyiptomból. Ily módon egy nép jogfejlődését kísérhetjük figyelemmel.”²⁶

AZ ÓKORI INDIA

Az ókori Kelet országai között az *indjog* fejlődése jelentős helyet foglal el. Az ókori India jogfejlődését tükrözi a Kr. e. 3. században keletkezett, „hosszú évszázadok (talán évezredek) folyamán kialakult szokásjogot”²⁷ összefoglaló *Manu* törvénykönyve. A joggyűjtemény vallási, erkölcsi és jogi normák vegyes felsorolását tartalmazza. A törvényt – ugyanúgy, mint a korábbi keletű Lipit-Istar és Hammurapi király, továbbá Mózes törvényeit stb. – közvetlenül az istenségtől származtatták, aki fiának, Manunak adta, hogy a kiválasztott nép eszerint éljen.

Illés József értékelése²⁸ szerint *Manu* törvénykönyve

„felette áll ugyan a XII. Táblás törvénynek, de meg sem közelíti az évezredekkel régebbi Hammurabi féle törvénykönyvet. Középheletet foglalt el az ó-szövetség és az intéitúciók között; a törvényeket Brahmától származtatja le; együtt adja

²⁶ ILLÉS 1933: 42.

²⁷ HORVÁTH 2003: 46.

²⁸ ILLÉS 1933: 48.

elő a jogot és a vallást; a jog még nincs is teljesen differenciálódva a vallástól. A fejlődésnek azon szakaszában jelent meg, midőn a jogi szabályok külön foglалása lehetővé válik ugyan, de azért még telve van vallásos felfogással, a vallásos szertartások meghatározásával, e cselekvések megszabásával, melyek a vallás céljait szolgálják, s melyeknek elmulasztása vallásos (túlvilági) büntetést von maga után. Azonban találkozunk olyan szankciókkal is, melyet világi bíró hajt végre, ahol tehát a jogszabály már tisztán és világosan elválk a vallástól.”

Legjellegzetesebb vonása az ind szokásjog ezen feljegyzéseinek, hogy a papok, tanítók és a jogi iskolák mindegyike általában a saját kasztjának érdekében magyarázta a jogot. A törvénykönyv szentesítette a Kr. e. évezredekben kialakult indiai kasztrendszer. Az indiai fogalomnak tekinthető kasztok a társadalomnak azok az osztályai, amelyek teljesen el vannak zárva egymástól. Manu törvényei négy ilyen kasztot határoztak meg. Az egyik kasztból a másikba kerülni lehetetlen. A társadalmi ranglétra csúcsán a brahmanok kasztja állt, utána a ksatrijáké, a vájsáké, a legalacsonyabb és legnagyobb néptömegeket felölelő kaszt pedig a sudráké volt.²⁹

Schick Sándor szerint Manu törvényei 12 könyvben, eredetileg állítólag 100 ezer versben foglalták össze a hinduk vallási, erkölcsi és jogi életének kiemelő szabályozását. A büntetőjogot három, a VIII., a XI. és a XII. könyv foglalja össze.³⁰ Kádár Miklós és Kálmán György szerint a talió és a megváltás intézményét egyaránt tükröző Manu törvényei 2700 versbe szedett szakaszban tartalmazzák a büntetőjogi rendelkezéseket s a kaszthoz való tartozás alapján a bűnfelelősségi elveket, valamint a tilalmazott cselekményért járó eltérő büntetés nemét és mértékét.³¹

A törvénykönyv büntetési elveiben és rendszerében – a papi arisztokrácia hatalma biztosítására – a kegyetlen megtorlást helyezte előtérbe, sőt már megfogalmazta az elrettentés elvét is.

A bűncselekmények veszélyességének és súlyának meghatározására a törvény három kategóriát állított fel, s megkülönböztetett legsúlyosabb, közép- és alsófokú büntetetteket.³² A legsúlyosabb büntettként jelölte a brahman megölését, az iszákosságot, a nagyobb értékű tárgyak eltulajdonítását, a házasságtörés minősített eseteit és a bűnsegélyt. A középfokú büntettek közé sorolta a halál-

²⁹ ILLÉS 1933: 50.

³⁰ SCHICK 1878: 117–118.

³¹ KÁDÁR–KÁLMÁN 1966: 48–49.

³² SCHICK 1878: 197–200. Lásd még: BÜCHLER 1915: 35–41, 45, 54, 131, 173, 188, 190.

büntetéssel sújtott büntett iránti hamis vád és a más varna jogainak bitorlása eseteit. Alsófokú büntettnek minősítette a szüzek megfertőztetését, a törvényellenes kamatvételt, továbbá a vétlen emberölést. Schick külön is kiemeli, hogy a legszigorúbb beszámítás alá estek a közerkölcsiség és a közbizalom ellen irányuló bűncselekmények, a hamis tanúskodás, a házasságtörés, a csalás és a tulajdonjogsértés súlyosabb esetei. A gyakorlatban ezekre a bűncselekményekre a legsúlyosabb büntetéseket alkalmazták.

A büntetés kiszabásánál (a VIII. fejezet 279. és 283. pontjában) az uralkodónak tekinthető talió alkalmazásának elve érvényesült, kimondva, hogy a büntetés úgy alakilag, mint lehetőleg anyagilag is hasonlítson a büntetthez. A korai ind jogszabályokban és a joggyakorlatban – megerősítve Manu törvényei rendelkezéseit – kimondták: „bármi taggal öljön is vagy sértsen meg egy alsóbb felsőbb származásút, ugyanazon tagja vágassék annak is le.” Irányadó elv volt: „bármely taggal követessék el bármi büntett, ugyanazon testtag vágassék le, bárki legyen is a sértő, kivéve ha az brachman.” E szabályok egyébként jelzik Manu törvényeinek nyílt jogegyenlőtlenségre alapított rendelkezéseit is. Meg kell jegyezni, hogy a törvény megalkotásakor az általánosan alkalmazott talióelv mellett már bizonyos esetekben a megváltás is megengedett, sőt terjedőben volt. A gyilkosság még teljesen magánügy volt ugyan, de a meggyilkolt családját egy meghatározott értékkel, többnyire állatok ajándékozásával ki lehetett engesztelni.

Illés József szerint Manu törvényeivel lezárul az öntudatlan jogfejlődés kora, „de nem zárul le a szokásjog korszaka, amely átmegy az öntudatos jogfejlesztés korszakába és mind a mai napig egyike a legfontosabb jogforrásoknak”.³³ Következik a jogforrások egyetemes fejlődéstörténetének második nagy korszaka, az öntudatos jogfejlesztés kora.

A történelmi források szerint az óbabiloni, az asszír, a hettita, az egyiptomi, a kínai és az ind jogrendszerekkel a jog fejlődése megakadt. Az óbabiloni szokásjogi gyűjtemények színvonalát az eddig ismertetett antik világi törvények egyike sem érte el. Horváth Pál külön is kiemeli, hogy ezeknek az államoknak a feudalizálódása is évszázadokra akadályokba ütközött. Ezekben az államokban a polgári fejlődés is késve indult, s „csak az ipari kapitalizmus terjeszkedése (a modern gyarmatosítás) tudta bekapcsolni azokat az emberi társadalom általános fejlődésébe”.³⁴

³³ ILLÉS 1933: 10.

³⁴ HORVÁTH 2003: 46.

SPÁRTA

A spártai jogrendszer már sok tekintetben szakított az ókori keleti hagyományokkal. Így a családra vonatkozó ősi nézetekkel is. Militáns megfontolásból kiindulva

„a családapa hatalmának örököse az állam lesz: a család tagjai egyenesen az állam hatalma alá kerültek. Az állami érdek, vagyis az egész népnek, az egész államnak érdeke uralkodik az egyén felett; az állam a polgár élete és halála felett feltétlen úr; megszabja az egyénnek életét úgy, hogy [...] tulajdonképpen egyéni élete nincs, mert az teljesen felolvad az állami életben. [...] A spártai jog legjellemzőbb tulajdonsága, hogy valóságos diszciplína, amelyet az emberekbe bele kell nevelni. Tanítani, nevelni kell a jogra az egész társadalmat, [...] a nevelés a spártai jog legérdekesebb intézménye.”³⁵

A spártaiak jobban bíztak az emlékezetben, s az emberekbe belenevelték a jogot: Athénben pedig feljegyezték azt, törvénykönyveket írtak.

Spártában megszüntették a családi egységet, a nőket a férfaktól elkülönítették, a gyermekeket az államhatalom alá helyezték. Az „eugenetikát” a legbarbárabb módon érvényesítették: a beteg, gyenge, életképtelennek tartott gyerekeket a Taigetosz szikláról a mélybe taszították.

A spártai jogban még éltek emlékek a törvények isteni eredetéről, de ez a felfogás már eltért az ókori Kelet uralkodói számára isteni kinyilatkoztatással és megerősítéssel átadott törvényektől. Illés József rámutat ugyan, hogy a spártai jog nagy törvényhozója, Lükurgosz is Apollóntól, a Nap istenétől kapta a törvényeket,

„de a Lykurgosz-i törvények isteni eredetét meg kell különböztetnünk az isteni eredetű keleti jogoktól. Ez Spártában már nem fontos tulajdonsága a jognak, s épp ezért lassanként feledésbe is megy. Senki sem hiszi komolyan a Nap istenről szóló legendát. A jog már nem is isteni kinyilatkoztatás, csupán az emberi cselekvésre vonatkozó szabály. Itt látjuk a szokásjog fogalmát a maga tisztaságában először jelentkezni. A szokásjog a nép tulajdona, amely a tényleges szokásból ered. Ez már nem sacrális dolgokkal foglalkozik, hanem emberi cselekedetekkel az egyéni és a közéletben, tekintet nélkül a vallásra.”³⁶

³⁵ ILLÉS 1933: 60–61.

³⁶ ILLÉS 1933: 61.

A később keletkezett jogkönyvekben az isteni eredetre vonatkozó kinyilatkoztatás fokozatosan elmaradt, a rabszolgatartó fejedelmek már nem tartottak igényt arra, helyett egyre inkább az egyház, az egyházi vezetők, a vallási tanok támogatásával szilárdították meg hatalmukat, s uralkodtak az elnyomottak fölött.

A spártai jog utókorra maradt írásos emlékei rendkívül szegényesek, ennek ellenére a spártai jog korai, a keleti jogot a görög joggal összekötő, közvetítő szerepe miatt jelentős.

ATHÉN

Az athéni jogrendszer sok tekintetben szakított az ókori Kelet országainak jogemlékeivel, egyes jogelveivel és gyakorlatával. Megszűnt a törvény isteni eredetre vonatkozó kinyilatkoztatása. A szakrális jelleg szerepe csökkent, a papi oligarchia alárendeltté vált, háttérbe szorult. A törvényhozás jelentős változást mutatott. A görögöknél kezdetben a törvény volt az, amit a nép elfogadott. Megjelent a nép által elfogadott és a törvényhozás által megerősített, szentesített törvény. A nép akaratából a törvény változhatott, módosulhatott. Illés szerint itt jelent meg történelmileg először a szolóni „jogjavító” törvényhozás gondolata: „a szokásjoggal szemben az öntudatos jogalkotás, amely nem kíván többé isteni eredetet, amelyben a törvény, az emberi bölcsesség terméke.”³⁷ Az athéni jogjavító törvényhozás azonban visszájára fordult, a jogfejlődés gátjává vált. Az egyre gyakoribbá váló törvénymódosítások teljes jogbizonytalansághoz vezettek, az athéni jog elméleti fejlődése a per jog egyoldalú előtérbe kerülése miatt megakadt.

Athénban a büntetőjog fejlődése már a Szolón előtti időkben is magas fokon, a többi felett állt.

A Kr. e. 428–347-ben élt Platón már számot ad arról, hogy milyen marasztalást követelő magatartásokat tartottak megtorlandónak a régi görögöknél, és milyen büntetéseket írtak elő a Kr. e. 6–4. századi szokásjogi gyűjtemények. Platón műve *Törvények* című része 12 könyvében az athéni állam büntetőjog viszonyait ismertetve egész rendszerét adja a korai szokásjogi gyűjteményekben összefoglalt anyagi és eljárásjogi büntető rendelkezéseknek, az állami, hivatali élettel, a honvédelemmel, a kereskedelemmel stb. kapcsolatos bűncselekmények

³⁷ ILLÉS 1933: 61–65.

lényegének, fogalmának, továbbá a büntető eljárásjogi és igazságszolgáltatási szabályoknak. Nagy részletességgel tárgyalja a vallási, az egyház, az államhatalom, az élet és testi épség, a vagyon elleni, a katonai bűncselekmények jellemzőit. A törvényekbe foglalt fejezetek már több, a büntetőjog általános részét érintő, ma is érvényes felismeréssel, a törvényességről és a jogalkotásról szóló eligazításokkal gazdagították a büntetőjogi ismereteket.³⁸

Az athéni jogban a bűncselekmények elbírálásánál részben a talió, részben a megváltás elve érvényesült.

Az ismertetett antik (ősi) jogrendszerek korszakát zárta a római jog, és megnyitotta az európai jogfejlődésnek az egészen a 19–20. századig tartó – de, talán túlzás nélkül állítható – máig is ható, új szakaszát, amelynek csak rövid ismertetése is jóval meghaladná e tanulmány kereteit.

Tisztelt Professzor Úr! Kedves Péter!

Boldog születésnapot! Szívből kívánom, hogy úgy és azt tehesd még sok-sok évig jó egészségedben, boldogságban, ahogy és amit szeretsz: a kutatómunkádban, az oktatásban, valamint mindabban, amit erre érdemesnek tartasz! Isten éltesen még nagyon sokáig!

IRODALOMJEGYZÉK

- BÜCHLER Pál (1915): *Manu törvényei*. Budapest: Benkő.
 Gilgames (2004). Ford. Zászlós Levente. Budapest: Tertia.
 HAJDÚ Lajos – HORVÁTH Pál – NAGY Lászlóné szerk. (1970): *Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba*. Kézirat. Budapest: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Kiadványa.
 HORVÁTH Pál szerk. (2003): *Az Európa-jog ősforrásai. (A kontinentális jogi kultúrák fejlődéstörténete.)* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
 ILLÉS József (1933): *Bevezetés az európai jogtörténetbe*. Budapest: Politzer.
 KÁDÁR Miklós – KÁLMÁN György (1966): *A büntetőjog általános tanai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
 KOHLER, Josef – UNGNAD, Arthur szerk. (1909): *Hammurabi's Gesetz. III. Übersetzte Urkunden*. Leipzig: Eduard Pfeiffer.

³⁸ PLATÓN 1984: 433–1012.

- KOMORÓCZY Géza szerk. (1986): *Gilgames. Agyagtáblák üzenete. Ékirásos akkád versek*. Ford. Rákos Sándor. Bukarest: Kriterion.
- KMOSKÓ Mihály (1911): Hammurabi és kora. In BIRÓ Balázs – PORDEA Gyula – BOCHKOR Mihály (szerk.): *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának Kiadványai*. I. füzet. Az 1909/10. évi felolvasások és előadások. Kolozsvár: Ajtai.
- Lipit-Istar törvénykönyve (1970). In HAJDÚ Lajos – HORVÁTH Pál – NAGY Lászlóné (szerk.): *Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba*. Kézirat. Budapest: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar.
- MELTZL Balambér (1911): Hammurabi törvénykönyve jogi szempontból. Irta és a szakosztály 1909 nov. 27.-iki ülésén felolvasta Meltzl Balambér dr. egyetemi magántanár. In BOCHKOR Mihály (szerk.): *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának kiadványai*. I. füzet: 1909/10. évi felolvasások és előadások. II. füzet: *Hammurabi törvényei*.. Kolozsvár: Ajtai, 41–60.
- PLATÓN (1984): *Platón összes művei I–III. kötet*. Ford. Devecseri Gábor, Faragó László, Kárpáty Csilla, Kerényi Grácia. Budapest: Európa.
- RAJ Tamás (2003): Bűn és bűnhődés a Bibliában és a zsidó hagyományban. *Belügyi Szemle*, 51(2–3), 47–61.
- SCHICK Sándor (1878): *A büntetőjog őskora*. Budapest: Aigner.